

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 008.415.84:51.39

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор

КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ І ГЛОБАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА: ПИТАННЯ ЧИ ВІДПОВІДІ?

Розглянуто механізми виникнення кризи ідентичності крізь призму теорій соціальної ідентичності А. Тешфела і самокатегоризації Дж. Тернера. Доведено, що в умовах глобалізації суспільства і полікультурності ключовим стає поняття «можлива ідентичність», яке припускає здатність особистості не тільки «вписатися» в певну групу або епоху, а й раціонально зіставити своє минуле, сьогодення та майбутнє.

Ключові слова: *теорія соціальної ідентичності, теорія самокатегоризації, часова ідентичність, просторова ідентичність, криза ідентичності, глобалізація.*

Актуальність проблеми. У книзі відомого соціолога З. Баумана, що порівняно недавно вийшла російською мовою, стверджується, що «дослідження ідентичності стають сьогодні незалежною галуззю знань, яка швидко розбудовується <...>, можна сказати, що «ідентичність» стає призмою, крізь яку розглядається, оцінюється та вивчається багато важливих рис сучасного життя» [1, с. 176].

В історії науки сформувалася традиція звертатися до проблеми ідентичності. Сам по собі факт зв'язку між двома сторонами ідентичності — соціальною і особистісною — було у свій час досить докладно досліджено Е. Дюркгеймом. Однією з його центральних ідей була ідея соціальної солідарності як найважливішої умови функціонування суспільства, оскільки саме її існування забезпечує соціальний порядок, гуртує суспільство, гарантує успішну соціальну взаємодію між людьми і виникнення колективної свідомості. «Солідарне буття», на думку Дюркгейма, — вища мета

людства, своєрідний критерій історичного прогресу. Тільки такі умови, коли люди поєднані між собою культурними нормами, правилами та цінностями, дозволяють домогтися гармонічного соціального існування. Але саме це означає можливість адекватного осмислення особистістю свого існування в соціальній реальності. Коли ж ці умови втрачають свою цінність, настає стан аномії.

Відповідно, якщо стабільність суспільства («солідарність» за Дюркгеймом) втрачається, то для людини виявляється втраченим і значення існуючих соціальних рекомендацій. При цьому виникає своєрідна «особистісна» відповідь на умови, що склалися у суспільстві [2]. Підхід Дюркгейма переконливо показує зв'язок відповідного стану суспільства і міри руйнування самоідентичності. Утім, це був класичний підхід, що сформувався майже 100 років тому. Чи змінилося щось сьогодні, в умовах нестримної глобалізації суспільства, в яку активно включилася Україна? Спробуємо визначити, чи не є це питання риторичним.

Викладення основного матеріалу. В сучасних соціальних науках ідея соціальної ідентичності є всебічно розробленою. Найбільш повно вона репрезентована в роботах А. Тешфела (теорія соціальної ідентичності — *Social Identity Theory*) та його учня і послідовника Дж. Тернера (теорія самокатегоризації — *Self-categorization Theory*) [3]. На відміну від особистісної ідентичності, яка означає здатність індивіда не тільки осмислити свою «особистість», а й підтримувати свою «цілісність», Тешфел визначає соціальну ідентичність як усвідомлення особистістю своєї належності до соціальної групи і визнання емоційної значущості такої належності.

Найважливішим інструментом здійснення соціальної ідентичності є процес соціальної категоризації, у перебігу якого індивід упорядковує своє соціальне оточення в термінах виявлення різних груп (категорій), «розташування» себе в одній з них (власне процес ідентифікації) та ототожнення з нею (досягнення ідентичності).

У теорії соціальної ідентичності Тешфела педальована насамперед ідея міжгрупових відносин: при ідентифікації індивід порівнює свою групу з іншими групами, і сам факт належності до групи як до деякої категорії зумовлює соціальну ідентичність (так звана «мінімальна групова парадигма») [4]. Природно, при цьому неминуче виникає потреба в соціальному порівнянні «своєї» групи і «чужої», хоча протиставлення такого плану може мати й більш складний характер: не просто «свій» — «чужий», а, наприклад, «свій» — «інший» — «чужий» — «ворог». Така класифікація часто застосовується в сучасних дослідженнях «образу ворога». Проте ідея міжгрупового порівняння досить чітко прослідковується в міркуваннях Тешфела про соціальну ідентичність.

Важливим компонентом теорії Тешфела є ідея множинної ідентичності, тобто припущення того, що індивід може одночасно усвідомлювати свою причетність до багатьох соціальних груп, оскільки він точно так само одночасно відіграє в житті не одну, а багато соціальних ролей. Цю обставину важливо враховувати, зокрема, при розв'язанні проблеми «труднощів» розуміння власної ідентичності, що часто тлумачаться як «порушення». При множинній ідентифікації слушним і доречним є згадування лише однієї з ідентичностей у якій-небудь конкретній ситуації: якщо, наприклад, гравець волейбольної команди в колі своїх спортсменів почне ідентифікувати себе як «батько двох дітей» або як «перекладач», то чи буде це порушенням ідентифікації? На наш погляд, швидше це буде елементарним ускладненням, природним для самого процесу.

Логічно пов'язана з теорією Тешфела концепція його учня і послідовника Тернера — теорія самокатегоризації [5]. Для нього особистісна і соціальна ідентичності виступають не стільки як різні форми ідентичності, скільки як різні форми самокатегоризації: особистість «поміщає» себе в континуумі ближче то до одного, то до іншого з полюсів ідентифікації. Іншими словами, важливо з'ясувати, як окрема особистість ідентифікує себе, як у ній співвідносяться особистісний і соціальний рівні ідентичності: «...теорія самокатегоризації, — зазначає автор, — заснована на тому, що соціальна ідентичність поширюється й на особисте “Я”, що соціальні норми визначають і формують активність особистого “Я” і навпаки» [6, с. 216].

Отже, з'ясовано, що існує зв'язок процесу самокатегоризації і різних внутрішньогрупових процесів. Наприклад, групова згуртованість є результатом «впливу подібності, сприйманої всіма членами групи; подібності, яка виникає внаслідок утворення певної соціальної категорії, що включає всіх членів даної групи». В остаточному підсумку в теоріях Тешфела і Тернера обговорюються два питання: а) про те, як при визначенні індивідом себе співвідносяться такі показники, як подібність людей, що належать до однієї групи, і відмінності людей, що належать до різних груп; б) про те, як виявляються відмінності між людьми, що належать до однієї й тієї самої групи.

Таким чином, безсумнівно важливим для особистості є володіння позитивною ідентичністю, оскільки тільки це формує певне соціальне самопочуття людини і дозволяє їй відчувати себе комфортно в оточуючій соціальній реальності. Але справа, зрозуміло, не просто в комфортності, а й у поведінкових наслідках тих або інших виявів самоідентифікації. Зіставлення своєї групи ідентичності з іншими слугує підставою для формування стратегії взаємодії між ними. П. Бергер та Т. Лукман роблять висновок: «...ідентичність як елемент суб'єктивної реальності перебуває в динамічному взаємозв'язку зі станами суспільства, вона формується в процесі освоєння індивідом соці-

ального світу, що одночасно виявляє себе в ньому і засвоює цей світ як значущу реальність» [7, с. 29].

Характер соціальних перетворень кінця ХХ — початку ХХІ ст. у світі, зокрема в Україні, сприяє істотному розширенню уявлень про соціальну ідентичність. Так, вводяться такі характеристики, як «часова ідентичність» (*time identity*) та «середовищна ідентичність» (*place identity*), що позначають відповідно усвідомлення людиною своєї належності до певного часу і певного середовища проживання [8; 9]. В кінцевому результаті, як слушно зазначає В. Ядов, «йдеться про якісне зрушення в сприйнятті людиною соціального простору» [10]. Адекватна орієнтація в ньому тепер не може бути забезпечена тільки усвідомленням своєї включеності в позитивну соціальну групу, але, як мінімум, і відчуттям можливості «вписатися» у переживаний особистістю відрізок історичного часу, що у деяких соціологічних концепціях позначається як феномен «вбудовування у час». Е. Головаха та О. Кроник вважають, що у свідомості кожної людини формується особлива «концепція часу особистості в масштабах її (особистості) життя» [11]. Це відповідає ідеї К. Левіна про наявність у людини часової перспективи [12].

Необхідність співвіднесення часу свого життя з епохою, що переживається, означає для кожного індивіда необхідність досягти адекватності власних можливостей і можливості їх реалізації, що дається цим відрізком історичного часу. І. Кон ставить запитання: наскільки час здійснення події відповідає нормативним соціальним очікуванням і є своєчасним або несвоєчасним для даного відрізка життєвого шляху? [13, с. 43]. Проблема «загублених поколінь» — це проблема саме тих поколінь, які відчули себе незатребуваними в період «проживання» ними свого життя. Це означає, що ними не засвоєні пропонувані епохою соціальні ролі, не досягнуті потрібні рівні освіти, не схоплений новий темп перебігу часу. Але це й означає втрату «часової ідентичності» як важливого компонента процесу ідентифікації. Зрозуміло, що таке темпоральне тлумачення феномену ідентичності є особливо актуальним для епохи бурхливих соціальних трансформацій, у першу чергу, пов'язаних із процесом глобалізації світу.

Аналогічним є і удар по процесу ідентифікації з боку «середовищної ідентичності». Безпосереднє життєве середовище виступає основою ідентифікації особистості з певним місцем її існування і перебування. Якщо в повсякденних обставинах для людини не настільки значущим є ототожнення себе з яким-небудь «місцем», то у виняткових випадках це споріднення набуває особливого значення. Ностальгія за покинутою країною, «трьома берізками» на малій батьківщині при переїзді у велике місто, земляцтвом для новобранців в армії слугує підставою для «занурення себе» у певне середовище проживання. Така ідентифікація часом є більш очевидною, ніж

віднесення себе до певної соціальної групи, — середовище сприймається як істотна характеристика соціального буття людини. Її показником стає процес наділення «свого» середовища певними перевагами і стереотипами, особливими символами, розглянутими як позитивні характеристики «середовищної ідентичності».

Таке розширювальне тлумачення соціальної ідентичності дає змогу розглянути особистість у всій повноті її виявів у широкому соціальному просторі, тобто з урахуванням усіх сфер, у яких трансформоване сучасне глобальне суспільство.

Невипадково в науковому дискурсі останніх років основною проблемою, пов'язаною з дослідженням ідентичності, називається проблема її кризи. Вводиться навіть поняття «кризова ідентичність» [14, с. 61]. Традиційно криза ідентичності визначається як особлива ситуація свідомості, коли більшість соціальних категорій, за допомогою яких людина визначає себе і своє місце в суспільстві, здаються такими, що втратили свої межі та свою цінність.

Криза ідентичності неминуче пов'язана зі зміною ролі ще однієї перемінної — референтної групи. Ідея референтної групи, як відомо, належить Г. Хаймену і полягає у тому, що індивіду властиво розрізнати свою реальну належність до деякої «групи членства» і належність до уявлюваної групи, в яку він не входить реально, але цінності і зразки поведінки якої він сприймає. Реальна і уявлювана групи позначають деякий фокус ідентифікації. Отже, якщо і група членства, і референтна група втрачають риси привабливості, то з'являється ще один доказ наявності кризи ідентичності [14, с. 62].

У контексті цього дослідження доцільно проаналізувати не тільки основні умови виникнення кризи ідентичності, а й форми її вияву. Можна назвати принаймні три сфери, де ускладнення соціального простору виявляється і впливає на характер соціальної ідентифікації, спричиняючи кризу ідентичності.

З одного боку, суттєво змінюється соціальна структура суспільства. Проблема «віднесення» себе до соціальної групи стає по суті принципово новим завданням. Річ не тільки у виникненні нових соціальних груп або зникненні старих, а й в «розпливчастості» категорій, за допомогою яких ці групи оцінюються в масовій свідомості (чи зберігається до них позитивне ставлення або виникає різко негативна оцінка). Додаткові труднощі виникають і з професійною ідентичністю, оскільки разом зі зломом традиційних одиниць соціальної структури принципово змінюється як структура професій, так і їх престиж у суспільстві. У зв'язку з цим по-новому тлумачиться поняття успіху в діяльності індивіда з погляду його причетності, членства в тій або іншій групі [15; 16].

У цілому ж зміни в соціальній структурі сприяють загальній зміні образу світу, фактично розпаду його звичного образу, що, за словами Л. Іоніна, «спричиняє масову дезорієнтацію, втрату ідентифікацій на індивідуальному і груповому рівнях, а також на рівні суспільства в цілому» [17, с. 208].

З другого боку, у рамках цієї зміненої соціальної структури ускладнюється структура відносин. При цьому ламаються багато звичних зразків соціальної взаємодії, чому сприяє не тільки зростаюча прірва між прибутками різних соціальних груп, а й співвіднесення свого соціального стану зі станом аналогічних статусних груп в інших країнах світового співтовариства. Ці коливання у структурі взаємодій відбуваються не тільки між шарами, а й між окремими людьми, у результаті чого рішення доводиться ухвалювати в ситуації крайньої невизначеності. Внаслідок цього таке породжує проблему «ідентичності у невизначеності» [18].

Для визначення своєї групи, свого часу, свого середовища належності перед людиною виникає низка перешкод, насамперед труднощі ухвалення життєво важливих рішень, неможливість їхнього контролю і побудови більш-менш сталого прогнозу. Зокрема, досить хибкими стають уявлення про «кар'єру», «успіх», «процвітання». На думку Баумана, глибину такої переорієнтації спричинено не стільки заміною одних традицій на інші, скільки станом постійного сумніву, що й змушує «більш мінливо розуміти себе» [1, с. 154]. Продовжуючи свої міркування, він переносить вектор аналізу на епоху постмодерну і підкреслює: якщо в минулому акцентувалося на тому, що в особистості була мотивація дістати досить надійну «нішу» в різноманітні існуючих груп і соціальних спільнот, то сьогодні головним стає те, як індивіду уникнути надстійкої фіксації своєї ідентифікації з певною групою.

Особливий аспект проблеми — труднощі самоідентифікації, пов'язані з процесом глобалізації. Сама ідея глобалізму не є новою для суспільствознавства: вона досить давно посіла своє місце в розробці проблеми історичного прогресу. Як відзначає Штомпка, «з'являються різні нові образи світу, причому деякі з них знаходять висвітлення в специфічних концепціях глобалізму або антиглобалізму. Ці образи стають незалежними причинними перемінними, що формують тенденції до глобалізації, тобто, будучи породженнями глобалізації, вони перетворюються на її детермінанти» [19, с. 131]. У ситуації сучасної України досить специфічного ефекту набуло одночасне сплетення радикальних соціальних перетворень усередині країни і кроків глобалізації, що все більш очевидно виявляються.

При цьому необхідно мати на увазі глибоко специфічні умови України у цьому контексті. Той факт, що певне сприйняття «іншого», насамперед західного світу утворює такий компонент національної самосвідомості, який

сьогодні сприймається масовою свідомістю як щось таке, що йде із «Заходу», і тому так чи інакше цей процес пов'язаний з додатковими «труднощами» ідентифікації. Така ситуація може бути також розглянута як вияв кризи ідентичності, котру можна позначити «кризою входження».

Доцільно в цьому разі знову привести слова Баумана про те, що «проблема, яка мучить сьогодні людей, полягає не стільки у тому, як знайти обрану ідентичність і змусити оточуючих визнати її, скільки в тому, яку ідентичність обрати і як зуміти вчасно зробити інший вибір, якщо ідентичність, яка раніше була обрана, втратить цінність або позбавиться її привабливих рис» [1, с. 185]. Тому нові спроби індивіда визначитися зі своєю ідентичністю призводять до того, що в глобальному суспільстві доречніше говорити про процес ідентифікації, «який ніколи не закінчується, завжди є незавершеною, незакінченою, відкритою в майбутнє діяльністю, в яку всі ми з потреби або свідомо залучені» [1, с. 192].

Висновки. У численних характеристиках процесу глобалізації — економічних і політичних — обов'язково підкреслюється думка про те, що суспільство стає полікультурним. Останнє безпосередньо стосується проблеми ідентичності [8]. На рівні фундаментальної науки цей зв'язок можна розкрити за допомогою поняття «можлива ідентичність», що припускає вміння особистості вписатися не тільки в певну групу або епоху, а й раціонально співвіднести своє минуле, сьогодення та майбутнє, що являє собою конкретизацію часової ідентичності. У ситуації наступаючої глобалізації особливого значення для особистості набувають й оцінювання її минулого, і проектування нею своєї майбутньої ідентичності. «Минуле» у цьому разі важливе стосовно того, що існування груп у ньому зручно порівняти з їхнім існуванням зараз завдяки колективній пам'яті. Таке порівняння дозволить у тому числі вирішити питання про те, чи стає більш позитивним оцінювання «сьогоднішніх» груп, які вписуються у процес глобалізації. Це може послужити й тому, як будуватиметься ставлення до самого процесу глобалізації.

Що ж стосується прогнозування майбутньої ідентичності, то глобалізація ставить тут низку досить важких завдань. Труднощі полягають насамперед у тому, що доводиться прогнозувати наявність нових соціальних груп, нових темпів і моделей обчислення часу, можливо — особливих типів середовищ проживання. Конкретне питання — вибір майбутньої групи належності при врахуванні глобальних змін ситуацій і обставин, у тому числі змін рівня значущості нових груп, — діяльність величезної складності. Не можна недооцінювати значення ще й певного ціннісного аспекту: ідентичність завжди пов'язана з переважанням деякого набору цінностей. Така властивість глобального суспільства, як його полікультурність, робить питання про ієрархію

обираних у майбутньому груп ідентифікації особливо важким: чи збереже обрана нами група в майбутньому свою позитивну характеристику, коли при виборі я маю досить обмежену інформацію про те, яка буде в глобальному суспільстві «ціна» прийнятних для нас сьогодні цінностей.

Зрозуміло, що відповіді на ці питання можуть бути надані лише в результаті низки емпіричних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бауман З. Идеализированное общество / З. Бауман ; пер. с англ. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2002. – 198 с.
2. Самоубийство. Социологический этюд / Э. Дюркгейм. – М. : Мысль, 1994. – 156 с.
3. Tajfel H. The social identity theory of intergroup behavior / H. Tajfel, J. Turner // S. Worchel, W. Austin. (Eds). Psychology of inter group relations. – Chicago : Nelson-Hall, 1986. – P. 7–24.
4. Стефаненко Т. Г. Изучение идентификационных процессов в психологии и смежных науках / Т. Г. Стефаненко // Трансформации идентификационных структур в современной России. – М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2001. – С. 11–30.
5. Turner J. C. Self-categorization Theory and social influence / J. C. Turner, P. J. Oakes // Paulus P. B. (Ed.). The psychology of group influence. – Hillsdale, NJ : Erlbaum, 1989. – P. 233–275.
6. Тернер Дж. Социальное влияние / Дж. Тернер. – СПб. : Питер, 2003. – 348 с.
7. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 225 с.
8. Андреева Г. М. Личность в поисках идентичности в глобальном мире / Г. М. Андреева // Социальная психология сегодня: поиски и размышления. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та, 2009. – 155 с.
9. Андреева Г. М. К вопросу о кризисе идентичности в условиях социальных трансформаций [Электронный ресурс] / Г. М. Андреева // Психологические исследования : электрон. науч. журн. – 2011. – № 6(20). – Режим доступа: <http://psystudy.ru/0421100116/0060>.
10. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе / В. А. Ядов // Социол. журн. – 1994. – № 1. – С. 35–52.
11. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – Киев : Наук. думка, 1984. – 127 с.
12. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. – СПб. : Речь, 2000. – 177 с.
13. Кон И. С. В поисках себя / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 96 с.
14. Климов И. А. Психосоциальные механизмы возникновения кризиса идентичности / И. А. Климов // Трансформация идентификационных структур в современной России. – М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2001. – С. 54–81.

15. Лапшина В. Л. Успішний професіоналізм в органах внутрішніх справ: «експертиза експертизи» / В. Л. Лапшина // Право і безпека. – 2006. – Т. 5, № 1. – С. 201–204.
16. Погребная В. Л. Социальная престижность профессиональной группы как фактор формирования профессиональной морали / В. Л. Погребная // Методологія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х. : Вид. центр Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2012. – С. 255–259.
17. Ионин Л. Г. Социология культуры : учебник / Л. Г. Ионин. – М. : Логос, 1998. – 349 с.
18. Белинская Е. П. Человек в изменяющемся мире – социально-психологическая перспектива : [монография] / Е. П. Белинская. – М. : Прометей, 2005. – 297 с.
19. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка ; [пер. с англ.], под ред. В. А. Ядова. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 416 с.

КРИЗИС ИДЕНТИЧНОСТИ И ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА: ВОПРОСЫ ИЛИ ОТВЕТЫ?

Погребная В. Л.

Рассмотрены механизмы возникновения кризиса идентичности через призму теорий социальной идентичности А. Тешфела и самокатегоризации Дж. Тернера. Доказано, что в условиях глобализации общества и поликультурности ключевым становится понятие «возможная идентичность», предполагающая способность личности не только «вписаться» в определенную группу или эпоху, но и рационально сопоставить свое прошлое, настоящее и будущее.

Ключевые слова: теория социальной идентичности, теория самокатегоризации, временная идентичность, пространственная идентичность, кризис идентичности, глобализация.

CRISIS OF IDENTITY AND SOCIETY GLOBALISATION: THE QUESTIONS OR THE ANSWERS?

Pogribna V. L.

Tells about Crisis of Identity through the Social Identity Theory by H. Tajfel and the Self-categorization Theory by J. C. Turner. Nowadays individuals identify themselves increasingly according to civil state, place of residence, passport, etc., but not according to culture. In the article it is shown that the concurrence between national and cultural identifications is more important, i.e. it is exactly that «cementing material» that can retrain nation from collapse.

Key words: Social Identity Theory, Self-categorization Theory, time identity, place identity, Crisis of Identity, globalisation.

